

Den Danske Alterbogs tilblivelse

Af Olav C. Lindegaard

Den 12. juni 1992 autoriserede Dronning Margrethe II *Den Danske Alterbog*.¹ Den havde da været under forberedelse i skiftende udvalg og kommissioner i et halvt århundrede. I betragtning af, at der var forløbet mere end 300 år, siden den sidst autoriserede alterbog så dagens lys i skikkelse af *Kirkeritualet af 1685*, må udgivelsen af den nye autoriserede, komplette alterbog for Den danske Folkekirke siges at være en kirkehistorisk begivenhed.

Tilfældet ville, at jeg sammen med det hold af biskopper, der fungerede i 80'erne og 90'erne, kom til at medvirke til færdiggørelsen af det omfattende arbejde, som mange før os havde lagt grunden til. Da jeg som den yngste af den daværende bispegruppe nu er passeret de 80 år, og da jeg fik til opgave at koordinere og lede arbejdet, der stod på i fire år, finder jeg, at det er på tide, at jeg af hensyn til kommende kirkehistorikere aflægger beretning om årsagen til, at biskopperne i 1988 påtog sig at revidere og redigere hele det foreliggende materiale til en helhed, og om hvorledes arbejdet blev grebet an.

De kilder, jeg har kunnet øse af, opbevares foreløbig i flere reolmeter arkivkasser i stifternes bispearkiver og hos provst Holger Villadsen.² På enkelte punkter må jeg støtte mig til mine egne erindringer og notater fra møder og telefonsamtaler med involverede ministre og embedsmænd i kirkeministeriet under arbejdets gang.

1. Det kgl. Vajsenhus' Forlag, København 1992.

2. Haderslev Stifts bispearkiv og provst Holger Villadsens arkiv mærket: Gudstjenesteordningen af 1992. Indeholder bl.a. mødereferater af biskoppernes arbejde i udvalg og plenarmøder i årene 1988-1992 og af møder med skiftende ministre, korrespondance biskopperne imellem, brevveksling med kirkeministeriet og medlemmer af liturgikommissionen, indberetninger fra præster i alle stifter om brugen af liturgikommissionens betænkninger og biskoppernes *Oplæg til gudstjenesteordning 1991*. Vil senere blive overført til Rigsarkivet.

Tradition og fornyelse

Under beskæftigelse med den danske gudstjenesteordnings historie er det umiddelbart iøjnefaldende, hvor stærkt de skiftende danske ordninger er bundet til gudstjenestelige traditioner, der kan føres tilbage til oldkirkelige ritualer og gudstjenesteformer. Denne traditionsbevidsthed kommer til udtryk i skiftende alter- og ritualbøger såvel autoriserede som vejledende fra reformationstiden til vore dage. Den kan endda siges at være blevet styrket i flere henseender i den danske gudstjenesteordning af 1992. En sådan bundethed til traditionen har formentlig medvirket til, at nye ordninger kun er blevet gennemført med århundreders mellemrum siden reformationen. Den er tillige årsagen til, at nye, autoriserede bibeloversættelser kun langsomt trænger igennem i det liturgiske sprog. Under biskoppernes afsluttende arbejde med den nye alterbog med tilhørende ritualer havde denne vedhængskraft til traditionen nær forhindret arbejdets færdiggørelse til autorisation.

Da Luther stod overfor den opgave at forny gudstjenesten ud fra sin nye forståelse af evangeliet og sit ændrede nadversyn, lagde han vægt på at føre gudstjenestens form og indhold så langt tilbage som muligt til den første kristne gudstjenesteform. Luther måtte så at sige gå bag om den katolske kirkes nadverliturgi helt til aposteltiden. Som barn af renæssancen søgte han til kilderne, til oldkirkens umiddelbare og enkle gudstjeneste med lovsang, takkebøn og fællesskabet med den opstandne om brødets brydelse, befriet for alt hvad der lugtede af offer. Luthers forståelse af, at det gjaldt om at finde balancen i det ambivalente forhold, der altid består mellem tradition og fornyelse, førte til en genfødsel af den kristne gudstjeneste på evangelisk grund. De øvrige gudstjenestelige led i romerkirken videreførte han derfor gerne i sin *Deutsche Messe*, dog med forkyndelse på modersmålet og tyske menighedssalmer, der kunne erstatte nogle af de faste, latinske led i romermessen. Gennemmusikalsk, som Luther var, kunne han ikke slippe de gregorianske messeled og skønheden i tidens nye renæssancemusik, som den f.eks. kom til udtryk hos den flamlandske komponist Josquin de Pres. Enhver, der har været med til at opføre eller høre værker af Josquin, forstår Luthers særlige betagelse af hans kompositioner, der strømmer som et uafbrudt kildevæld af melodier og rytmer. I en af sine bordtaler siger Luther: »Hvad der er lov, kommer ikke ud af stedet, men hvad der er evangelium, det bevæger sig. Således har Gud også gennem musikken prædiker evangeliet, som man kan se det hos Josquin de Pres, hvis kompositioner alle ligesom

fuglenes sang strømmer af sted og ikke er tvunget eller bundet af regler«. ³

Den gregorianske messesang skulle i den lutherske gudstjeneste sammen med nye evangeliske salmer og koraler binde gudstjenesten sammen til en helhed fra først til sidst. Denne fastholdelse af den mid-delalderlige tradition på det musikalske område kom derfor til at præge også den danske gudstjeneste, som det ses både i biskopperne *Peder Palladius' Alterbog* fra 1556⁴ og *Niels Jesperssøns Graduale* fra 1573⁵. Den blev videreført i nyere tid af Thomas Laub⁶ og som nævnt i den danske gudstjenesteordning af 1992.

Forslag til fornyelser med baggrund i traditionen

De nærmeste forlæg til den sidst autoriserede ordning er de liturgihistoriske arbejder, der blev udført herhjemme siden midten af forrige århundrede omkring år 1940. Ja, de kan endda føres længere tilbage, nemlig til Grundtvigs »mageløse opdagelse« i 1825⁷ og hans *Sang-Værk til den danske Kirke* siden 1837. Biskop Henrik Christiansen understreger i sin *Liturgisk håndbog I* om Højmessens, at Grundtvigs »mageløse opdagelse« består i, at »det er menigheden, samlet om Kristi ord ved dåben og ved nadverbordet, der er den egentlige bærer af den apostolske tradition«. Om sangværket bemærker Henrik Christiansen, at »det mere end noget andet bidrog til den nybesindelse på arven fra oldkirken og reformationen, som i det hele kom til at kendetegne arbejdet med gudstjenesteordning og salmebøger i 1800-tallets anden halvdel«. ⁸

Denne nybesindelse og trang til at beskæftige sig med liturgihistorie fortsatte i 1900-tallet og lå bl.a. bag det forslag til en dansk højmes-

3. *Tischreden. WA 2,11, 1258*. Was lex ist, gett nicht von stad; was euangelium ist, das gett von stad. Sic deus praedacavit euangelium etiam per musicam, ut videtur in Josquin des Pretz, des alles Compositionen frolich, willig, milde heraus fleust, ist nitt zwungen und gnedigt per regulas, sicut des finken gesang.

4. *Peder Palladius: Den ældste alterbog 1556*. Udgivet i faksimile af Lis Jacobsen, København 1918.

5. *Niels Jesperssøns Graduale 1573*. Udgivet i faksimile af *Dansk Organist- og Kantorsamfund*, København 1935.

6. *Messetoner efter gammel kirkelig tradition ved Jens Peter Larsen*. Udgivet af *Samfundet Dansk Kirkesang*, København 1935.

7. Hal Koch: *Grundtvig*, København 1943.

8. Ole Brinth, Helle Christiansen, Henrik Christiansen og Marianne Christiansen: *Liturgisk Håndbog, I*, København 2005.

seliturgi, som blev udgivet af *Samfundet Dansk Kirkesang* i 1943 udfærdiget af sagkyndige teologer som Gunnar Pedersen, Johan Schepe-lern, K.E. Skydsgaard og Harald Vilstrup.⁹ Heri præsenteredes for første gang herhjemme den nadverindledning, som i dag af nogle be-nævnes »Helligsangen«, og som kom med i de følgende års alterbogs-forslag for til sidst at blive autoriseret i 1992. Det samme gælder de oldkirkelige led Kyrie, Gloria og Credo, som *Dansk Kirkesang* foreslog indført som prosasange, der musikalsk er bygget på gregoriana-melo-dier, og som nu optræder som alternative muligheder i 1992 - højmes-sens første del.

Erindres skal også det store og værdifulde arbejde med gudstjene-stens kollekter, der blev udført af en arbejdsgruppe, nedsat af *Theolo-gisk Oratorium* i 1946. Samtlige udgaver i tidernes løb af de latinske *Missalekollekter* og de tyske *Veit Dietrich kollekter* er her gengivet i deres skiftende udgaver i århundredernes løb og forsynet med forslag til ny oversættelse.¹⁰ Udvalget bestod af præsterne Holger Dahl, Richard Fangel, Viggo Lissner, Gunner Pedersen og Børge Roesen. Også dette forarbejde blev af værdi for de kollekter, som endte med at blive autori-serede i 1992.

Den stigende interesse for en fornyelse af den forordnede gudstjene-ste og gældende ritualer fra 1912 førte til, at biskopperne i 1953 ned-satte et udvalg, der »skulle foretage en kritisk revision af gældende ri-tualer og gudstjenesteordning og fremkomme med forslag til eventuelle ændringer og suppleringer«. Det var første gang, danske biskopper in pleno dristede sig til, uden om kirkeministeriet, at tage et sådant initia-tiv. Udvalget kom til at bestå af pastoralseminariets forstander Louis Brøndum, sognepræst Richard Fangel, provst Carl Hermansen, biskop Halfdan Høgsbro (formand), sognepræst Gunnar Pedersen, biskop Gudmund Schiøler og sognepræst Harald Vilstrup. Enkelte af udvalgets medlemmer var gengangere fra Dansk Kirkesangs højmesseudvalg og Theologisk Oratoriums kollektudvalg, hvorved der kunne blive en nyt-tig kontinuitet i hele arbejdet.

Efter godt fire års forløb barslede udvalget med sit første arbejde, der fik navnet *Prøvealterbogen af 1958*.¹¹ Den indeholdt et forslag til let re-

9. Særtryk af *Dansk Kirkesangs Årsskrift*, 1943.

10. *Gudstjenestekollekterne*. Theologisk Oratoriums Forlag, Bringstrup 1953.

11. *Forslag Til Alterbog For Den Danske Evangelisk-Lutherske Folkekirke*. Det kgl. Vajsenhus' Forlag 1958.

viderede epistel- og evangelietekster, de kendte *Veit Dietrich kollekt*er og som alternativ på forsøgsbasis de nyoversatte latinske *Missalekollekt*er til alle årets søn- og helligdage. Desuden en 3. tekstrække bestående af hidtil ubenyttede evangelietekster som prædiketekster og en gammeltestamentlig læsning på epistlens plads. Her ses igen værdifulde forarbejder til alterbogen af 1992.

I 1963 fulgte efter yderligere fem års arbejde bispeudvalgets *Forslag til Ritualbog*.¹² Den indeholdt et forslag til en ny gudstjenesteordning og ritualer til samtlige kirkelige handlinger. Mens prøvealterbogen var tilbageholdende med at foreslå revolutionerende ændringer, bragte prøveritualbogen adskilligt nyt til torvs. Det meste af det nye var dog hentet fra forskellige for længst glemte og måske lidt for museale, liturgiske led.

Hverken prøvealterbogen eller prøveritualbogen nød fremme. Både i Indre Mission og blandt de grundtvigske var interessen for liturgi behersket. I. M. befandt sig godt ved det bestående, og de fleste toneangivende grundtvigianere gik ikke op i, hvad der stod i alter- og ritualbog, men hyldede friheden til her og der at give deres gudstjenester et personligt præg. Paradoksalt nok blev de to bøger, der havde navn af prøvebøger, kun prøvet få steder, hovedsageligt i de sogne, hvor der var højkirkelige præster, som i folkemunde blev kaldt trekvartkatolske. Christian Thodberg, der dengang var forstander for Præstehøjskolen, kaldte ritualet »liturgisk arkæologi« – en opfattelse, som dengang meget godt dækkede den almindelige mening både i grundtvigske kredse og i kirkelige ungdomsorganisationer. Vi var kommet ind i 60'erne, hvor der kaldtes på forandringer på mange områder, måske særlig i skole og kirke. Snart blev ungdommen historieløs, og vi kom til at lide under et alvorligt traditionstab.

Det tab mærkes endnu, men det tabte synes at være på vej til at blive genvundet. Dog er der næppe tvivl om, at det ville have været et fejlgreb, hvis man havde autoriseret prøvealterbogen og den tilhørende prøveritualbog. Dertil var de for ensidig præget af arkaisk højkirkelighed. De var så at sige ufolkelige. Desuden viste det sig, at biskoppernes udvalg ikke var enige om resultatet. Det samme gjaldt det efterfølgende bispekollegium, hvilket gjorde det politisk umuligt for en kirkeminister

12. *Forslag Til Ritualbog For Den Danske Evangelisk-Lutherske Folkekirke*, Det kgl. Vajsenhus' Forlag 1963.

at indstille arbejdet til kgl. autorisation. Begge prøvebøger blev lagt i en dyb skuffe i lighed med de fleste betænkninger om alt mellem himmel og jord. Men dele af det store arbejde viste sig siden at være brugbart, da tidens hjul havde drejet en halv omgang, og man begyndte at sige: »hvorfor skal alting laves om? Det gamle var jo egentlig meget smukt«. Dette holdningsskift, der slog igennem i 80'erne, ramte også det næste forsøg på at forny den danske gudstjenesteordning i skikkelse af liturgikommisionens betænkning, som forelå i 1985, da kravet om fornyelse var ved at være et overstået stadium.¹³

Kirkeministeriets liturgiske kommission af 1970

Eftersom alt i 60'erne skulle være nyt og anderledes, gik der ikke mange år, før ønsket om en ny gudstjenesteordning igen trængte sig på. Tiden var løbet fra den i nogle henseender stive og støvede ritualbog fra 1912. Kravet om fornyelse og friskhed i sprog og form lød fra mange sider. Igen tog et nu i 1970 udskiftet bispekollegium initiativ til indførelse af en ny ritual- og alterbog. Denne gang valgte biskopperne at lade kirkeministeren spille ud og dermed stå med ansvaret for, at der skete noget, ved at opfordre daværende kirkeminister Arne Fogh Pedersen til at tage affære. Han tog hurtigt udfordringen op og nedsatte en kommission, der fik det markante og imponante navn: *Kirkeministeriets liturgiske kommission*.

Den fik følgende medlemmer: biskop Johannes W. Jacobsen, der til lige var udpeget som formand, professor dr. phil. Henrik Glahn, professor dr. teol. Niels Hyldahl, biskop Thyge Kragh, dr. phil. Jens Kruuse, magister Anna Sophie Seidelin, generaldirektør i Danmarks Radio, fhv. kulturminister Hans Sølvhøj og forstander for Præstehøjskolen, dr. phil. Christian Thodberg. Det var en helt ny slags kommission om gudstjenestelige emner, for så vidt som der nu blev inddraget enkelte læge medlemmer, der var kendt i dansk kulturliv.

Det kommissorium, som ministeren havde fastsat, lød på den opgave »dels i løbet af kortere tid at fremkomme med forslag til en foreløbig revision af højmessen, herunder ritualerne for dåb og nadver, dels i løbet af en kortere årrække at udarbejde forslag til en mere gennemgribende revision af ritual- og alterbog«.

13. *Forslag til Alterbog. Afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission.*
Betænkning nr. 1057, København 1985.

Den første foreløbige revision af gudstjenesten udkom i juli 1971 i form af en *Delbetænkning nr. 625*. Den blev dog først udgivet i 1973, hvor den blev indarbejdet i et tillæg til den eksisterende alterbog og vejledende ritualer med titlen: *Foreløbige ændringer i ritual- og alterbog*. Den indeholdt en mindre revision af højmessens med forslag til en lempelig ændring af dåbsritualet samt tre alternative nadverritualer, de samme, der siden indgik i kommissionens endelige arbejde. I juli 1974 fulgte *Delbetænkning nr. 750* med forslag til nye læsninger, herunder en gammeltestamentlig læsning som første læsning og efter nadveren en såkaldt udgangslæsning, bestående af delvis forkortede epistler. Begge disse delbetænkninger blev godkendt til afprøvning, hvor det ønskedes af præst og menighed. I 1983 udkom *Delbetænkning nr. 973* med et forslag til ændring af dåbs- og vielsestritualet, og i august 1985 forelå kommissionens samlede og endelige forslag. Heri manglede dog forslag til kirkebøn og delbetænkninger om konfirmation og begravelse, som først udkom i 1987. Kommissionens arbejde havde dermed stået på i sytten år. Mens kommissionen arbejdede, havde kirkeministeriet haft ni højst forskellige ministre, der snart tilhørte partiet Venstre snart Socialdemokratiet. For de fleste ministres vedkommende gjaldt det, at deres interesse for liturgiske spørgsmål var beskeden.

Under så lang en periode skete der uundgåeligt flere udskiftninger blandt kommissionens medlemmer. Jens Kruuse forlod efter sigende kommissionen i vrede, fordi de øvrige brast i latter, da han på et af de første møder oplæste sit eget forslag til en ny indgangsbøn. Hans Sølvhøj blev hofmarskal og syntes, at han måtte trække sig ud af et arbejde, som stiledede mod kgl. autorisation. Henrik Glahn bad om at blive udskiftet af arbejdsmæssige grunde. I stedet indtrådte professor P.G. Lindhardt, der kom til at levere værdifulde kirkehistoriske afhandlinger til nogle af de følgende års delbetænkninger. Som litterat i stedet for Jens Kruuse indtrådte daværende cand. mag. lektor Erik A. Nielsen, som repræsentant for kirkens børne- og ungdomsarbejde sognepræst Per Jensen, og som repræsentant for *Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer* og nu eneste lægmand i kommissionen lektor Aage Laursen. I en kortere periode var tillige sognepræst Gunnar Pedersen fra *Theologisk Oratorium* medlem af kommissionen.

Hvorledes udskiftningerne blev foretaget, fremgår ikke af kommissionens løbende betænkninger. Kommissionen synes at have været selvsupplerende. Selv om den derved til dels fik fornyet faglig kompetence, betød udskiftningerne alt i alt en svækkelse af kommissionens

arbejdsrytme og beslutningsduelighed, hvilket til sidst ikke kunne skjules.

Kommissionens delbetænkninger prøves og debatteres

Liturgikommissionens delbetænkninger blev kun prøvet i et fåtal af sogne. Størst var interessen for at bruge betænkningernes forslag i større bysogne. En livlig debat førtes hovedsagelig af præster på konventer og i kirkelige publikationer om forslagernes anvendelighed, hvad enten man havde prøvet de nye forslag eller på forhånd havde lagt dem til side. Fra lægfolket hørtes kun ganske få tilkendegivelser, selv om prøvetiden nogle steder blev en prøvelse. Når der i længere tid stedse blev vendt op og ned på gudstjenestens gang og ritualernes ordlyd, blev menigheden hjemløs i sit eget hus. Især i den voksende gruppe af yngre præster, som i disse år kom fra ikke kirkelige miljøer, rådede der usikkerhed om, hvad der var godkendt til prøve, og hvad der var autoriseret. Mange syntes heller ikke at være klar over hvilke ændringer, de selv måtte foretage, og hvilke, der krævede menighedsrådets samtykke og i nogle tilfælde biskoppens godkendelse. Der forekom derfor en del præstelig selvtægt i retning af indførelse af hjemmelavede kollekter og bessermachen af de autoriserede ritualer for kirkelige handlinger. Mange steder flød kirkebænkene med kopierede bønner og hjemmelavede højmesse-ritualer, der bar præg af præstens manglende indsigt i kirkens liturgiske tradition. Situationen var med andre ord ret kaotisk. Hvordan skulle man igen få en fælles, genkendelig gudstjenesteform landet over, spurgte nogen ængsteligt. Den liturgiske frihed, som mange præster og menigheder havde tiltaget sig, ville blive vanskelig at tøjle. Andre påpegede, at en stram uniformitet ikke ville være et ubetinget gode i vor tid. Et sideblik på den danske gudstjenesteordnings historiske forløb fra reformationen til vore dage belyser denne problematik.

Diskurs om gudstjenestelige ændringer uden autorisation

De første gudstjenesteformer efter reformationen bar præg af, at præst og menighed havde fået frihed til at holde gudstjeneste med salmesang og bibellæsning på modersmålet inden for vide rammer, når blot Guds ord blev forkyndt rent og purt, og sakramenterne blev forvaltet efter Jesu Kristi indstiftelse. I *Confessio Augustana* artikel 7 blev friheden til at holde gudstjeneste efter sæd og skik bekræftet med ordene: »Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter og ceremonier«. Herved blev der en selvfølgelig plads for variable gudstjenesteformer baseret på stedlige muligheder. Et eksempel herpå

er udgivelsen af Niels Jesperssens fornemme *Graduale* i 1573. Det var beregnet til at blive sunget af drengekor i alle byer, hvor der var latinskoler, mens man i landsbykirker måtte praktisere en musikalsk enklere gudstjenesteform og forlade sig på, at degnen havde en god sangstemme.

I ortodoksiens og enevældens tid blev kravene til gudstjenesternes uniformitet opstrammet og undergivet et fast tilsyn af de kirkelige øvrigheder. Truet af den katolske modreformation og det calvinistiske nadversyn blev den frodige og fribårne reformationstid afløst af krav om ensartet, dogmatisk rettroenhed overalt i riget. Derved fik prædikenen en central plads i højmessen, mens nadverritualet blev overført til ritualbøger for gudstjenestelige handlinger, som f.eks. dåb, skriftemål, brudevielse og det ritual som hed: En moders indledning i kirken efter en fødsel. I mange kirker blev der kun lejlighedsvis indbudt til altergang. Den almindelige højmesse mistede således sit sakramentale indhold. Denne tendens videreførtes i 1700-tallets og 1800-tallets vækkelsestider, hvor nadveren blev omgærdet med krav om sand anger og bod, så deltagelse i nadveren opfattedes som et ydre tegn på omvendelse. Helt frem til nyeste tid var følgen den, at gudstjenestens helhed blev brudt, idet den halvdel af menigheden, som ikke ønskede at deltage i nadveren, forlod kirken under salmen efter prædikenen.

Til trods for de strikte bestemmelser i *Kirkeritualet af 1685*, eller måske snarere på grund heraf, ændredes gudstjenesten indholdsmæssigt både i liv og lære i de følgende århundreder i takt med vekslende kirkelige holdninger. Hertil bidrog i høj grad disse århundreders store salmedigtere, som litterært repræsenterer det ypperste i dansk poesi. Også skiftende ønsker om nye udtryksformer i musik og billedkunst, som det kendes i fuldt flor i vore dage, medvirkede til at opbløde den strenge gudstjenesteorden fra enevældens tid.

Et brud med gudstjenesteformen fra 1685 blev, som nævnt, foreslået i *Dansk Kirkesang's* forslag til en ny højmesseliturgi i 1943, hvori nadveren indgår som en integreret del af gudstjenesten i umiddelbar sammenhæng med forkyndelsen. Forslaget blev efterhånden anvendt i mange kirker i løbet af de følgende årtier uden at være godkendt, endsige autoriseret. Det skete først med gudstjenesteordningen af 1992. Så lang tid skulle der gå, før ortodoksiens læregudstjeneste og vækkelsesbevægelsernes prædikengudstjeneste stilfærdigt havde ændret sig i slutningen 1900-tallet til en mere sakramental gudstjeneste. På samme stilfærdige måde blev i øvrigt børns deltagelse i altergangen mere og mere almindelig i denne periode, før det officielt blev muliggjort. Endnu et

eksempel er, at juleaftensgudstjenester først blev foreskrevet i alterbogen af 1992, skønt de da allerede var blevet holdt som en selvfølge de fleste steder siden Første Verdenskrig.

Mange ændringer i gudstjenesten sker således i årenes løb næsten af sig selv. Det er som med vore haver. En dag opdager vi en blomst eller et lille træ, vi ikke selv har plantet. Synes vi planten er pæn og står et godt sted, får den lov at blive stående. Kun ukrudt rydder vi væk, før det breder sig. Et eksempel på en fornyelse, der er vokset frem i nyeste tid uden om liturgiske udvalg og kommissioner, er den formidable korbevægelse, der opstod som en frugt af, at uddannelsen af organister og korledere fik bedre vilkår. Det er i år 40 år siden, at paraplyorganisationen *Folkekirkens Børne- og Ungdomskor* blev stiftet til fremme af kirkernes korsang. Det begyndte i 1968 med nogle få kor. I dag tæller denne kirkelige ungdomsbevægelse over 11.000 frivillige sangere fordelt over flere hundrede kor, som er til glæde for børnene og de unge selv, og som beriger søndagsgudstjenesten i kirker over hele landet. Her går traditionsbevidsthed og fornyelsestrang hånd i hånd.

Ønsket om en mere smidig gudstjenesteordning vinder frem

Efter de mange års frihed til afprøvning af liturgikommissionens forslag til nye gudstjenesteformer måtte man se i øjnene, at det ville blive vanskeligt at vende tilbage til en ensartet ordning overalt i landet. På det årlige stiftsmøde i Haderslev i september 1986 blandede jeg mig i min årsberetning i debatten om den fremtidige gudstjenesteordning ved at gøre mig til talsmand for en mere fleksibel gudstjenesteform, der kunne tilpasses lokale traditioner og ydre forhold, nedarvede traditioner og forskellige musikalske udfoldelsesmuligheder, næsten som på Luthers tid.¹⁴

Lignende overvejelser gjorde man sig i Lolland Falsters Stift, hvor et konvent af sognepræster og provster under navnet *Theologisk Konvent af 21. 2. 1967* havde arbejdet på »at fremlægge et forslag til en dansk højmesseordning med flere alternative former bygget over en fælles genkendelig, klassisk gudstjenestestruktur i overensstemmelse med den hidtidige danske tradition«. Blandt konventets medlemmer var domprovsterne Immanuel Felter og Holger Jepsen, provsterne Kurt Jo-

14. *Haderslev Stiftsbog*, 1986.

hansson og Hans V. Krohn og sognepræsterne Erik Esbjørn, Holger Villadsen m.fl.. Til drøftelse af konventets forslag indbød man i februar 1988 en mindre kreds af gæster, som havde ytret sig i debatten om liturgikommissionens arbejde, til et kollokvium på *Refugiet Fuglsang*. Mødet havde til formål »at få klargjort omfanget af den indbyrdes overensstemmelse, der syntes at tegne sig iblandt et bredt udsnit af landets toneangivende teologer og præster«. Det blev et meget nyttigt »tværfagligt« møde. Som indbudt deltager kan jeg tilslutte mig konventets konklusion, at »der viste sig en bemærkelsesværdig konvergens angående den liturgiske ramme om den danske højmesse«. Flere af konventets forslag kom da også til at præge den gudstjenesteordning, som endte med at blive autoriseret i 1992. Under konventet bemærkede jeg den ekspertise, som daværende sognepræst Holger Villadsen, Vestenskov, lagde for dagen både som konventets sekretær og ved sin faglige indsigt i liturgiens historie. En iagttagelse, der førte til, at biskopperne i august 1988 foranledigede, at han i 1988 blev biskoppernes sekretær under deres arbejde med at udfærdige hele gudstjenesteordningen af 1992.

Liturgikommissionens betænkning af 1985

I august 1985 kunne liturgikommissionen endelig underskrive sin samlede betænkning og forelægge den for kirkeministeriet til videre foranstaltning trods sine førnævnte mangler. Hovedindholdet af betænkningen er almindelig bekendt. Jeg forholder mig i det følgende kun til den foreslåede højmesseordning. De mest iøjnefaldende og omdiskuterede fornyelser og deraf følgende indgreb i den bestående ordning fra 1912, sådan som den er lettere revideret i *Biskoppernes Vejledning* fra 1949 og 1955¹⁵, kan anføres således:

En ny indgangs- og udgangsbøn formet af Anna Sophie Seidelin eller en forkortet udgave af den hidtidige indgangsbøn.

To nye kollektrækker af Anna Sophie Seidelin, kongruente med kirkeårets skiftende læsninger og prædiketekster.

Som indgangslæsning læses en tekst fra Det gamle Testamente.

15. *Vejledning I Den Danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*. 1949 og 1955.

Efter anden salme læses dagens evangelium fra alteret efterfulgt af trosbekendelsen, enten *Apostolicum* eller *Nicænum*.

Der foreslås tre alternative nadverindledninger:

1. Et kort ritual bestående af en nyformuleret nadverbøn »gå til bords med os og bliv ét med os i vor fattigdom « eller den kendte bøn fra 1912-ritualet »Opstandne Herre og frelser —« og Fadervor.
2. En let revideret udgave af 1912 ritualet med indledningerne »Opløft jeres hjerter til Herren — « eller »Kære Kristi venner — « . Nadversalmen »O, du Guds lam — « og bønnen »Opstandne Herre og frelser — « eller den nye nadverbøn og Fadervor.
- 3 Et udvidet nadverritual i form af *Dansk Kirkesang's* forslag fra 1943. Efter præstens indledende opfordring »Opløft jeres hjerter til herren! Lad os prise Hans navn« forenes præst og menighed i takke- og lovprisning udført som vekselsang. Derpå følger bønnen »Opstandne Herre og frelser — « eller den nye nadverbøn og Fadervor.

I indstiftelsesordene bevares fra reformationstiden det gamle udtryk »til min ihukommelse« i stedet for den uheldige oversættelse fra 1948 »til ihukommelse af mig«.

Efter takkebønne for nadverens gaver foreslås en udgangslæsning hovedsagelig i form af de hidtidige epistler i en let revideret og forkortet udgave.

Udgangsbøn forfattet af Anna Sophie Seidelin eller en forkortet udgave af den hidtidige udgangsbøn.

Det var meningen, at den nye gudstjenesteordning skulle kunne tages i brug på prøve 1. søndag i advent 1985, men trykning og udsendelsen af betænkningen blev forsinket et år i kirkeministeriet, hvorved man de fleste steder først kom i gang med forsøgsperioden i løbet af 1986 og i nogle tilfælde først i løbet af 1987. Årsagen til forsinkelsen er ikke nævnt, men den kunne måske være, at ministeriet ligesom ved udsendelsen af delbetænkningen om dåb og brudevielse, som nævnt i denne betænkningens forord, havde glemt at afsætte midler på sit budget til betænkningens trykning og udsendelse.

I en skrivelse af 1. december 1986 anmodede daværende kirkeminister Mette Madsen biskopperne om »efter forløbet af en passende forsøgsperiode og på grundlag af de i denne indvundne erfaringer at fremkomme med en udtalelse om forslagets egnethed til autorisation. Da liturgikommissionens forslag ikke indeholder forslag til ændring af kirkebønnen, anmodes biskopperne også om at overveje spørgsmålet om en ændring af kirkebønnen som helhed, således at et nyt forslag vil kunne autoriseres sammen med forslaget til ny alterbog«. ¹⁶

Det interessante er, at ministeriet i realiteten her afskediger sin egen kommission og uden forudgående sondering overlader til biskopperne at vurdere resultatet af prøveperioden og færdiggøre hele arbejdet. Det var mindre betænksomt, at ministeriet ikke, som vanligt er, takkede kommissionens medlemmer for deres mangeårige indsats ved en god middag med ministeren som vært. Det var kommissionen forståeligt nok stødt over. I ministeriet var man til gengæld utilfreds med, at kommissionen ikke havde kunnet løse det problem, der var opstået ved, at en del præster, deriblandt Erik A. Nielsens hustru, medlem af folketinget, sognepræst Margrethe Auken, ønskede sig fritaget for at bede for kongehuset. Sagen var kommet frem i offentligheden og havde vakt politisk røre. Skønt man skulle mene, at dette spørgsmål var en detalje i hele det store alterbogskompleks, havde det været lige ved at sprænge kommissionen på et møde i Knebel Præstegård den 18. august 1984. Et flertal bestående af Per Jensen, Aage Laursen, Erik A. Nielsen, Anna Sophie Seidelin og Christian Thodberg ønskede, ifølge Johannes W. Jacobsen ud fra vidt forskellige synspunkter, at anmode ministeriet om »at foranledige en kongelig resolution, der én gang for alle fastslår, at bønnen for kongehuset kan reduceres til (a) for Dronningen og hele hendes hus eller (b) for al lovlig øvrighed«. ¹⁷ Niels Hyldahl, Thyge Kragh og P.G. Lindhardt kunne slet ikke tilslutte sig denne skrivelse, og Johannes W. Jacobsen ønskede som formand at forholde sig neutral. Den mulighed at afgive dissens blev pure afvist og flertallets skrivelse afsendt. ¹⁸ Man fornemmer den trykkede stemning i Præstegården.

16. Haderslev Stifts bispearkiv.

17 Brev herom af 18. august 1984 til kirkeministeriet underskrevet af de nævnte fem medlemmer af kommissionen, Haderslev Stifts bispearkiv.

18. Meddelt i et brev af 26. september 1986 fra biskop Johannes W. Jacobsen til landets biskopper. Haderslev Stifts bispearkiv.

Ministeriet svarede diplomatisk, men utvetydigt, at man »formode, at kommissionens forventede, snarlige afsluttende betænkning ville indeholde et forslag indeholdende alternative kirkebønner, herunder også forslag til ændringer af kongebønnen«. Alt andet ville man anse for »mindre rimeligt«. ¹⁹ For at undgå en kuldsejling af hele arbejdet ved at et eller flere medlemmer ville nægte at underskrive betænkningen, måtte man anvende en snedig, men noget uskøn løsning. I en særskilt *Indledning til Alterbogen* indflettede man følgende gådefulde bemærkning: »kommissionen har skønnet, at opgaven med henblik på kirkebønnens udformning er taget ud af dens kommissorium«. ²⁰ Det var en dristig påstand, men den forblev ubemærket, som så mange kamuflerede indskudte sætninger, og det var nok også meningen.

Da liturgikommissionen i januar 1987 skulle underskrive sin sidste, forsinkede delbetænkning, ønskede Erik A. Nielsen ikke at være medunderskriver. Han begrundede sin afstandtagen med, at han ikke havde haft mulighed for efter god demokratisk skik at fremsætte en mindretalserklæring om kongebønnen. ²¹

Resultatet af to års prøvetid

Det var i denne situation, biskopperne på deres nytårsmøde i 1987 skulle tage stilling til ministerens spørgsmål fra måneden før (1. december 1986), om de efter en kortere prøveperiode kunne indstille kommissionens arbejde til autorisation. Efter en kort drøftelse vedtog vi at svare, at vi først ville gennemføre en frivillig afprøvning i alle stifter af liturgikommissionens arbejde over en periode på to kirkeår. I forbindelse med udsendelsen af alterbogsforslaget til samtlige præster og menighedsråd gjorde vi opmærksom på, at det var kommissionens udtrykkelige forlangende, at den foreslåede højmesseordning og de tilhørende ritualer blev afprøvet i deres helhed. Forespurgt af mig, om der kunne dispenseres herfra, svarede biskop Johannes W. Jacobsen: »Nej, det er take it or leave it«. Denne betingelse blev alligevel ikke opfyldt alle steder, og den var også vanskelig at håndhæve, hvilket naturligvis i nogen grad svækkede værdien af prøvetidens erfaringer.

19. Brev af 22. november 1984 fra kirkeministeriet til liturgikommissionen. Haderslev Stifts bispearkiv

20. *Indledning Forslag til Alterbog*. Betænkning nr. 1057, s. 8.

21. Delbetænkning nr. 1100 om Konfirmation og begravelse. Efterskrift til forordet. 1987, s. 6.

Kravet medførte, at mange menighedsråd og præster lagde hele forslaget til side.

I begyndelsen af 1988 indkaldtes i stifterne beretninger fra menighedsråd og præster om de indvundne erfaringer under brugen af det nye gudstjenesteforslag. Besvareelserne viste, at forslaget kun var blevet brugt af ca. 20 % af landets menigheder, og meningerne om forslagets anvendelighed var stærkt delte. Om detaljerne heri henviser jeg til tidsskriftet *Kritisk forum for praktisk teologi* nr. 35 i 1989, hvor Holger Villadsen har givet en udførlig redegørelse for resultatet af forsøgsperioden.

I forbløffende grad viste det sig, at vurderingerne landet over var ensartede. I store træk kan man uddrage følgende reaktioner fra brugerne på forslagets væsentligste ændringer i den hidtidige højmesseordning:

Ind- og udgangsbønnerne fandt de fleste problematiske. Kritikken rettede sig særlig mod bønnen »Hør os, som er samlede i det hus, vi har bygget for dit navn«, og det tre gange gentagne »luk vore ører op«, »luk vore øjne op«, »luk vore hjerter op«. I udgangsbønnen kritiseredes udtrykket »jeg takker dig af hele mit hjerte, fordi jeg går ud herfra som et frit menneske –«. Fængselspræsten i Horsens, Carl Lomholt, kunne berette, at de indsatte var ved at falde om af grin, da de hørte denne »befriende« udgangsbøn.

Andre ønskede mulighed for at anvende Kyrie og Gloria i gudstjenestens indledning, og at ind- og udgangsbønnerne i så fald kunne udelades.

Kollekterne. Også om kommissionens nye kollekter, udarbejdet af Anna Sophie Seidelin, var der stærkt delte meninger. Mange fandt med rette, at der her var en fornyelse i sprog og indhold. Nogle var betænkelige ved kollekternes modernismer og derved manglende almene tidløshed og slidstyrke. Jørgen Christensen, dansk præst i Sydslesvig, var på sin vis tiltalt af den nye stil, men han indrømmede, at han, »hver gang han hørte dem, kom til at tænke mere på Anna Sophie end på Vorherre«. Andre afviste kategorisk at bruge den nye alterbog, hvis disse kollekter kom til at stå som de eneste autoriserede og efterlyste derfor alternative muligheder.

Læsningerne. Langt de fleste gav udtryk for glæde over, at gammeltestamentlige tekster kunne lyde i større omfang end hidtil. Mange var

dog kritiske overfor tekster, der var valgt som modsætning til dagens prædiketekst. I stedet for lange, bibelhistoriske fortællinger ønskede man flere tekster fra Salmerne og Profeterne. En udgangslæsning bestående af de hidtidige epistelteksster, oplæst mellem altergangen og velsignelsen, mødte stærkest modstand. Placeringen mellem nadveren og velsignelsen virkede fejlanbragt, fordi læsningen brød den rituelle og musikalske rytme i gudstjenestens afsluttende højdepunkt.

Dåben. De foreslåede to nye ritualer vandt kun beskeden tilslutning.

Nadveren. Kommissionens udvidede nadverritual fra 1972 var blevet meget godt modtaget, bortset fra den nye nadverbøn, der blev kaldt »fattigmandsbønnen«, som så at sige ingen brød sig om. Man kan ikke søndag efter søndag gentage ordene: »Gå til bords med os og bliv ét med os i vor fattigdom«. Det bliver let en tom attitude, man ikke kan slide på, lød kritikken. I 80'erne ville man derimod gerne beholde den kendte bøn fra 1912-ritualet »Opstandne Herre og frelser –«, som ved sin stærke understregning af Jesu nærværelse både har dybde og perspektiv.

Biskopperne tager over

På baggrund af de indkomne erfaringer, blev en plan for det fortsatte arbejde med alterbogssagen taget op på et bispemøde i Løgumkloster den 19-20. maj 1988. Der var 25 sager på dagsordenen. Jeg var ved denne lejlighed mødeleder, et hverv, der gik på omgang. Hvad skulle vi svare kirkeministeren? Der var hele bordet rundt enighed om, at vi ikke kunne anbefale kommissionens forslag til kgl. autorisation. Et forslag, som kun knap en fjerdedel af landets menigheder havde ønsket at prøve, og som hos brugerne havde medført meget divergerende reaktioner, kunne vi ikke ønske indført endsige føre tilsyn med. Der var endvidere enighed om, at forslaget rummede så mange værdifulde tiltag, at det ikke måtte lide samme skæbne som *Prøvealterbogen af 1958*.

Tiden var knap. Rådvildheden om gudstjenestens komposition og indhold måtte bringes til ophør. En ny bibeloversættelse ventedes færdig til autorisation i løbet af 1990, og de nyoversatte tekster skulle indsættes i den nye alterbog. Ingen kirkeminister ville indstille en gudstjenesteordning til autorisation uden biskoppernes anbefaling. Derfor sad vi nu med aben. Sagen kunne ikke sendes tilbage til liturgikommissionen. Den kunne ikke samles på ny, bl.a. på grund af medlemmernes indbyrdes uenighed. Dens tid var forlængst løbet ud. Vi

kunne heller ikke anbefale, at der blev nedsat en ny kommission. Det ville forlænge den lange usikre prøvetid med endnu mindst en halv snes år, og en sådan kommission ville formentlig få en hel anden sammensætning af repræsentanter for forskellige kirkelige organisationer plus en ministers partifæller og gode venner end de hidtil fagligt indsigtfulde personer, der havde stået i spidsen for tidligere kommissioner og udvalg.

Endnu en væsentlig grund til, at vi måtte gå i gang uden tøven, var den kendsgerning, som først efterfølgende gik op for mig, nemlig at det daværende bispekollegium stod for at blive delvis udskiftet i løbet af få år. Arbejdet skulle helst gennemføres af de biskopper, der havde lagt ryg til det forestående arbejde. Vore efterfølgere som biskopper kunne ikke uden videre forventes at ville tiltræde de beslutninger, vi havde truffet. Det ville en ny minister heller ikke forventes at ville, og slet ikke hvis bispegruppen bag forslaget efterhånden bestod af flere afgangsbiskopper. Vi skulle med andre ord udnytte, at vi i disse år havde et godt og tillidsfuldt samarbejde med ministrene Mette Madsen og hendes efterfølger Torben Rechendorff. Det var ingen selvfølge. Sådanne realpolitiske overvejelser lå uden for horisonten hos de kritikere, der snart skulle falde over os med et krav om, at hele projektet burde udskydes i en længere årrække, så man i ro og mag kunne overveje og endevende hele sagen på ny i præsters studereværelser, på konventer og i universiteternes øvelsesgrupper i praktisk teologi. Det ville blive ethvert forslags langsomme død.

På denne baggrund gjorde jeg mig på bispemødet i maj 1988 til talsmand for, at vi selv tog seletøjet på og gik i gang med at redde, hvad reddes kunne. Støttet af stikordsmæssige notater erindrer jeg, at jeg gav udtryk for, at vi under alle omstændigheder nok ville få høvl og blive beskyldt for magtmisbrug, men hvis vi lagde sagen fra os, ville man erklære det for ynkeligt, og man ville spørge, hvad har vi biskopper til? Det værste var dog udsigten til, at vi endnu i femten - tyve år skulle leve med den gamle gudstjenesteordning, som i de lange prøveperioder var gået op i sømmene og blevet temmelig flosset.

I begyndelsen af bispemødet havde jeg skitseret et par sætninger, som måske kunne gøre det ud for et kort og klart kommissorium eller arbejdsprogram. Det lød sådan: »På grundlag af de senere års indhøstede erfaringer vil vi revidere og redigere hele det foreliggende materiale med henblik på en kgl. autorisation af en ny dansk gudstjenesteordning med tilhørende ritualer for kirkelige handlinger«. Vi skulle ikke gøre os til en ny kommission, men på baggrund af høringsresulta-

tet ville vi redigere hele gudstjenesteordningen og herunder også vurdere anvendeligheden af de tidligere liturgiske arbejder i det sidste halvve århundrede. Vi ville desuden overveje, om tiden var inde til at vægte den danske liturgiske tradition lige så meget som ønsket om fornyelse. Genkendelighed var vigtigere end modernismer, især hvad angår gudstjenestens faste led og ritualer. Dette skulle vi meddele ministeriet. En gennemførelse af denne plan, som jeg anslog, ville vare ca. fire år incl. prøvetid, forudsatte ansættelse af en sagkyndig heltidssekretær. Hertil foreslog jeg som allerede nævnt sognepræst, senere tillige provst, Holger Villadsen, Vestenskov.

Mit vidtgående forslag blev til min forbavselse uden videre accepteret af de øvrige biskopper. Den eneste, der tog ordet, var Herluf Eriksen, som foreslog, at jeg skulle være mødeleder og koordinator under dette arbejde. Det havde jeg faktisk ikke selv tænkt på, men jeg kunne som forslagsstiller dårligt undslå mig. Jeg indså også snart, at det var en praktisk ordning, at en af os havde ansvaret for, at vi bevarede stor endrægtighed under en hurtig og målbevidst arbejdsgang, en som tillige kunne være forbindelsesled til kirkeministeriet og talerør overfor offentligheden.

Der blev straks nedsat tre arbejdsgrupper, som i løbet af et halvt år, skulle fremlægge første del af deres arbejde på næste fælles alterbogs-møde. Uden diskussion påtog Ole Bertelsen, Georg Geil og Thorkild Græsholt sig at se på gudstjenestens bønner. Henrik Christiansen og Vincent Lind ville tage sig af højmesseordning, herunder nadverritual samt andre ritualer. Helge Skov, Herluf Eriksen og jeg selv ville redigere læsninger og prædiketekster. Bertil Wiberg frabad sig at deltage i udvalgsarbejdet, fordi han var stærkt optaget som medoversætter af den kommende nyoversættelse af Det nye Testamente. Også Johannes Johansen bad sig fri for udvalgsarbejde, idet han som forfatter til nye kollekter anså sig for inhabil. De deltog dog begge i de fleste af udvalgenes halvårslige fællesmøder, hvor udvalgenes arbejder blev fileet til. De fleste fællesmøder blev holdt på Refugiet i Løgumkloster som to-dages møder. Som mødeleder sørgede jeg for mine kollegers og mit eget velbefindende ved at sørge for natmad og rødvin efter den første lange arbejdsdag og middagssøvn den følgende dag.

Kort efter dette bispemøde i maj 1988 havde jeg lejlighed til at få vores beslutninger konfirmeret af kirkeministeriet ved et møde med kirkeminister Mette Madsen, departementschef Preben Espersen og ministeriets tre kontorchefer. Vores arbejdsplan blev godtaget, og det aftaltes, at jeg undervejs skulle holde ministeriet underrettet om arbej-

dets gang. Også vores ønske om ansættelse af sognepræst Holger Vil-ladsen som sekretær blev opfyldt. Under hele arbejdet var han os til uvurderlig hjælp som sekretær, liturgisk kyndig teolog og anerkendt patristiker.

Biskoppernes første udkast til intern høring

Vi kom hurtigt fra start, og efter halvandet års arbejde i udvalgene og halvårslige fællesmøder var vi i januar 1991 nået så langt, at vi som planlagt kunne udsende et foreløbigt *udkast* til en ny alterbog med tilhørende ritualer. Vi måtte være sikre på, at det vi lavede kunne være holdbart. For at spare tid og for at indhente de formentlig mest relevante og saglige korrektioner, valgte vi at fremlægge forslaget for en udvalgt gruppe af et par hundrede særlig sagkyndige og interesserede blandt præster og lærere ved fakulteterne og pastoralseminarierne. I hvert stift udsendte biskoppen tillige materialet til provsterne med anmodning om respons også fra særligt interesserede præster indenfor provstiet. Vi lagde ikke op til offentlig debat, for vi var jo kun midtvejs i processen. Først når vi var nået så nær målet som muligt, ville vi udgive et endeligt oplæg til åben debat.

Vores udmelding var åbenbart blevet misforstået af flere adspurgte, som kastede sig ud i en offentlig polemik mod vores arbejde, skønt det endnu ikke var offentlig kendt. Blandt dem var Chr. Thodberg bannerfører. Den 17. januar 1991 udkom *Kristeligt Dagblad* med et flere sider langt tillæg med Thodbergs nedsablende kommentar til vores foreløbige arbejde. Det blev desuden fulgt op af et toogtyve sider langt angreb, som han udsendte til alle landets provster. Omkostningerne blev betalt af *Det teologiske fakultet ved Aarhus Universitet*, hvilket gav hele artiklen et skær af kompetent officialitet. De øvrige medlemmer af den afgående kommission, som også havde fået vores udkast tilsendt, var ikke medudgivere af Thodbergs kampskrift, men blot underrettet ved en kopi. Johannes W. Jacobsen holdt som de øvrige kommissionsmedlemmer en lav profil, men i et brev til biskopperne lod han skinne igenem, at han ikke bifaldt Thodbergs aktion.²² Hans »grausame Salbe« bar tydelig præg af hans forståelige ærgrelse over, at liturgikommissio-

22. Brev af 17. februar 1991 fra biskop Johannes W. Jacobsen til sine »Kære venner i bispekollegiet«. Haderslev Stifts bispearkiv.

nens forslag til sidst havde lidt skibbrud. Nu gjaldt åbenbart det gamle latinske ordsprog »Commune naufragium dulce est«.

Angrebet satte naturligt nok sit præg på de udtalelser, vi derefter fik fra flere af Thodbergs disciple og meningsfæller. Provster og præster af tidehvervsk observans var af princip og ideologi imod alt nyt. Og en del frisindede, grundtvigske provster ytrede betænkelighed ved at give præster og menigheder for stor valgfrihed mellem alternativer, skønt mange af dem i årevis selv havde praktiseret egne formuleringer. Men i det store og hele lød de fleste tilbagemeldinger på tilfredshed med udkastet, ledsaget af gode råd til forbedringer. Og ret skal være ret. Thodberg var ikke kun negativ. Vi fik også ros af ham her og der. Og han havde ret i sin kritik af forslagens mange alternative gudstjenesteformer, som kunne føre til, at nogle ville opfatte hele ordningen som et stort »tagselvbord«. I øvrigt faldt han hurtigt ned på jorden igen, især da vi havde bedt ham om, sammen med Johannes W. Jacobsen og med Holger Villadsen som sekretær, at bistå Anna Sophie Seidelin med at færdiggøre hendes påbegyndte arbejde med at restaurere *Veit Dietrich kollekterne*. Et arbejde han med glæde påtog sig. Han bidrog tillige positivt med forslag til andre gammeltestamentlige læsninger på enkelte søndage i kirkeåret. Dette holdningsskift bidrog i høj grad til en forsoning af forholdet mellem Thodberg og biskopperne.

Et tilrettet forslag udsendes som oplæg til debat

På et plenummøde på Askov Højskole den 1. og 2. maj 1991 evaluerede vi alle de udtalelser og rettelsesforslag, der var fremkommet under den »lukkede« høring. Vi kunne uden videre imødekomme kritikken af de mange alternative gudstjenesteformers uoverskuelighed ved at foretage en stramning af højmessens struktur, så den kom til at fremstå eenstrengt med kun få variationsmuligheder i enkelte liturgiske led. Vi fastholdt de gamle ind- og udgangsbønner i let restaureret skikkelse og overførte Anna Sophie Seidelins forslag til det planlagte *Alterbogstil-læg*. Den samme skæbne led hendes nye kollekter, der sammen med Johannes Johansens og Holger Lissners senere tilkomne kollekter også overførtes til tillægget. I stedet fastholdt vi de nybearbejdede *Veit Dietrich kollekter* samt de latinske *Missalekollekter* i Anna Sophie Seidelins nyoversættelse som alternativer efter præstens frie valg. Christian Thodbergs og Erik A. Nielsens opfindelse, epistlen som udgangslæsning, fik også plads i tillægget. Vi fastholdt ordningen med tre læsninger før prædikenen: Læsning fra Det gamle Testamente, epistel og dagens evangelium. Derved bortfaldt normalt læsningen af den evangelietekst,

der ikke skulle prædikes over. Epistelteksterne blev i nogle tilfælde forkortet, så de fremstod med mere prægnans og lettere at forstå som oplæst. Af de gammeltestamentlige læsninger bevarede 85 % af liturgikommissionens forslag. Kun tekster, der var medtaget som modstykke til dagens evangelium, blev erstattet med tekster, der levede op til de krav, som Herluf Eriksen med sine kollegers tilslutning havde formuleret koncist: »Det skal være tekster, der forkynnder Gud som skaber og Herre, Guds trofasthed, men også Guds uudgrundelighed. Tekster, der belyser mennesket i tro og tvivl, med håb og mod håb, skal ligeledes have en central placering. Det samme gælder de messianske forjættelser. Teksterne læses på gudstjenestens betingelser og nutidens vilkår«, jf. forordet til biskoppernes *Oplæg til Gudstjenesteordning. Juni 1991*.

Tilbage – troede vi – var kun en løsning på problemet: kirkebønnen. Det løstes ved, at vi indsatte tre vejledende former: Den hidtidige kirkebøn, hvori nævnes kongehusets navne. Et nyformuleret forlæg, hvori kongehuset er udeladt og i stedet er indbefattet i bønningen for al lovlig øvrighed. Og en kirkebøn, det såkaldte *Store Litani*, der kan bedes som vekselbøn fra alteret, idet menigheden efter hvert afsnit i bønningen synger: »Herre hør vor bøn!« Heri er også indeholdt en forbøn for kongehuset.

Denne løsning var blevet mulig, fordi daværende departementschef Maria Topp i foråret 1986 indbød Henrik Christiansen og mig til at deltage i et møde med ministeriets embedsmænd og hofmarskal Hans Sølvhøj om formulering af bønningen for kongehuset. Hofmarskalen kunne under mødet meddele os, at Dronningen godt kunne acceptere en alternativ bøn, der kun omfattede al lovlig øvrighed, »for«, som hun havde sagt, »jeg er jo også en del af øvrigheden«. Henrik Christiansen og jeg kunne kun bifalde. Dermed var det problem løst til de flestes tilfredshed. Dog måtte Erik A. Nielsen tage afstand fra liturgikommissionens behandling af sagen, jf. som anført ovenfor på side 182 i hans efterskrift til kommissionens endelige delbetænkning.

Revalueringen af vores første udkast til gudstjenesteordning medførte, at vi allerede i juni 1991 kunne udgive *Oplæg Til Gudstjenesteordning Juni 1991* indeholdende en alterbog, en ritualbog og et alterbogstillæg.²³ I tillægget blev samlet de kollekter og andre forslag, som

23. *Oplæg Til Gudstjenesteordning. Udarbejdet af biskopperne. Juni 1991*, Frederiksberg 1991.

ikke tænktes autoriseret, men tilladt til brug hvor præst og menighedsråd er enige om det. Oplægget var på 416 sider og kostede 100 kr. Det blev trykt i 4000 eksemplarer, som blev revet væk i sommerens løb. Det blev ikke udsendt til prøvning, men til læsning og kommentering inden 1. november 1991.

Denne gang var der kun ganske få, der udtalte sig for eller imod. De fleste svar drejede sig om sproglige rettelsesforslag, som i vidt omfang blev imødekommet. Autorisationen af den nye bibel var i mellemtiden til alt held blevet udsat til februar 1992. Derved kunne vi nå at få lavet de sidste rettelser og koordineringen med den kommende nye bibeloversættelse i løbet af foråret 1992. Autorisation af alterbogen, de tilhørende ritualer for kirkelige handlinger og det uautoriserede alterbogstillæg samt trykning af hele værket kunne være på plads så betids, at de kunne tages i brug fra den 1. søndag i advent 1992. Det var målet. Men forinden havde den nye bibeloversættelse nær ødelagt den gode stemning, som indtil nu havde præget vores mange møder. Enigheden imellem os var pludselig brudt, og hvordan kunne vi nu, hvis hele »postelinet var faldet på gulvet«, påregne ministerens velvilje til at indstille vores arbejde til kgl. autorisation.

Den nye bibeloversættelse giver problemer

Ved kongelig resolution af 19. februar 1992 blev den nye bibel autoriseret af Dronningen. Oversættelsen af Det nye Testamente havde stået på siden 1986. Oversætterne var professorer og lektorer fra de to teologiske fakulteter i København og Århus, en enkelt filolog i græsk, en biskop og en sognepræst. Biskoppen var, som før nævnt, Bertil Wiberg. Han var tillige medlem af arbejdets hovedredaktion. Han var ikke primært udvalgt som biskop, men i kraft af sin særlige filologiske indsigt i nytestamentlige tekster. Hans bidrag til biskoppernes sideløbende arbejde med alterbogen begrænsede sig derfor til, at han leverede en ny version af lidelseshistorien sammensat af de fire evangelieberetninger. Selv var jeg blevet bedt om at være såkaldt liturgisk konsulent på oversættelsen af Det nye Testamente.

Ved et oversætterseminar forud for arbejdets begyndelse i april 1986 bad man mig komme med et kort indlæg om mine forventninger, liturgisk set, til den nye oversættelse. Af mine notater fra mødet fremgår, at jeg gav udtryk for følgende hovedsynspunkter: »Den nye oversættelse skal først og fremmest være til kirkebrug og videreføre den danske tradition. Teksterne skal være velegnede til oplæsning, ofte i store rum med stor efterklang, til gudstjenester og kirkelige handlinger af enhver art,

festlige som sørgelige, i et kernerdansk, hvis rytme og klang skal kunne bære både fortællende og poetiske tekster, både hverdags- og højtids-sprog efter teksternes art. I tekster, som anvendes i gudstjenestens ritualer, ikke mindst i Fadervor, nadverliturgier og velsignelsen må der kræves stor genkendelighed og en sprogrytme og et ordvalg, som gør dem anvendelige også til messesang.« Dette syn på de bibelske teksters liturgiske anvendelighed blev seks år senere bestemmende for min egen stilningtagen under de mange afsluttende drøftelser i bispekollegiet om formuleringen af de mest centrale led i den kommende gudstjenesteordning.

I 1989 havde *Bibelselskabet* udsendt en prøveoversættelse af Det nye Testamente. Den blev gennemgående godt modtaget, men enkelte fornyelser vakte en heftig, offentlig debat. Uenigheden gik især på, om man i Fadervor skulle sige »blive« eller »vorde«, om man i nadverens indstiftelsesjord skulle sige »bæger« eller »kalk«, og om man skulle sige »til ihukommelse af mig« i stedet for »til min ihukommelse«. Det sidste var ikke kun et sprogligt, men også et betydningsfuldt teologisk anliggende. Endelig om man i velsignelsen skulle sige »løfte sit ansigt mod dig« eller »løfte sit åsyn på dig«.

Det kunne måske for mange forekomme at være et overskueligt problem, men for biskopperne var der lidt mere på spil. For tilhængerne af at beholde de gamle former drejede det sig også om, hvorvidt den liturgiske tradition uden videre skulle vige for en ny oversættelse. Oversættelser retter ind efter det, som er tidens sprog, men traditionen bærer ord og udtryk med særlig betydningsværdi i ritualer og salmedigtning videre i folkets liv. Det ses tydeligt i ritualerne i samtlige alterbøger siden reformationstiden. Heri er de omdiskuterede ord og udtryk fastholdt fra århundrede til århundrede uanset skiftende oversættelser.

Banen kridtes op

Eksperter er ofte tilbøjelige til at være af den mening, at de ved bedst. Om oversætterne trods alt ville lytte til de mange høringssvar, der holdt på de gamle udtryk, kunne vi ikke vide, før vi fik forelagt den udgave, *Bibelselskabet* ønskede indstillet til autorisation. Derfor kom hele sagen først på biskoppernes dagsorden på det sidste fællesmøde i Løgumkloster den 1.- 2. april 1992. Ved mødet måtte vi savne Henrik Christiansen, som havde taget sin afsked i november 1991, og Helge Skov, som døde den 31. december 1991. De havde begge været meget engagerede og indsigtfulde medarbejdere under hele alterbogsarbejdet. De blev nu afløst af Søren Lodberg Hvas og Niels Holm, som var til stede for første gang i de afsluttende møder. De nye oversættelser fremkaldte en lang

debat. Standpunkterne syntes ubøjelige, og vi nåede ikke til enighed. Der tegnede sig tre modstridende forslag. En fastholdelse af de hidtidige former af Fadervor, indstiftelsesord og velsignelsen fik tilslutning fra Herluf Eriksen, Niels Holm, Johannes Johansen, Hans Jacob Johnsen (Færøerne) og Vincent Lind. Herimod argumenterede Bertil Wiberg for, at kun den nys af Majestæten autoriserede bibeltekst skulle anvendes. Alt andet ville nærmest være en majestætsfornærmelse. En mellem løsning, der gik ud på at lade begge former trykke parallelt eller under hinanden til valgfri brug af præsten fik tilslutning fra Ole Bertelsen, Georg Geil, Søren Lodberg Hvas, Thorkild Græsholt og mig. Uenigheden var tilsyneladende umulig at bilægge, og det aftaltes derfor, at man hver for sig eller gruppevis skulle formulere og begrunde sine særstandpunkter.

Jeg var på dette tidspunkt i gang med at skrive en beretning om hele forløbet af vores arbejde til kirkeministeren med anmodning til ministeren om at forelægge alterbogen for Dronningen til autorisation. Derfor skulle de separate udtalelser om formuleringen af Fadervor, indstiftelsesord og den aronitiske velsignelse sendes til Haderslev Bispekontor, hvorfra de den 24. april ville blive medsendt som bilag til kirkeministeren til brug for hans indstilling om kgl. autorisation. Et flertal af biskopperne fremsatte ønske om, at ministeriet forinden skulle foranstalte en kortvarig høring angående de forskellige formuleringer hos nogle få, særlig sagkyndige og enkelte kirkelige organisationer. Ingen af os var trygge ved situationen. Nu kom vores manøvre dygtighed på prøve. Selv havde jeg som mødeleder og dermed en slags opmand holdt en lav profil under debatten. Jeg håbede inderst inde, at jeg ved en orienterende samtale »på tomandshånd« med kirkeminister Torben Rechendorff kunne få udskudt processen ved at få sagen på emnelisten ved et allerede aftalt bispesamråd med ministeren den 18. maj.

Før ministeriet havde fået mit brev med vores anmodning om autorisation, skulle mit ønske blive opfyldt. Holger Villadsen havde efter aftale med mig telefonisk underrettet ekspeditionssekretær Steen Henriksen i kirkeministeriet om den udskydelse af den aftalte tidsplan og de tekniske, opsætningsmæssige problemer, som biskoppernes uenighed kunne medføre. Ministeren blev derved indirekte underrettet om, at der var problemer undervejs, og han bad mig komme til en samtale med ham og ministeriets embedsmænd.

Samtale uden for referat med ministeren

Den samtale, jeg selv havde ønsket, fandt således formelt sted på Torben

Rechendorffs foranledning, den 29. april 1992 tidligt på dagen. Til stede var foruden ministeren, departementschef Preben Espersen, kontorchef Finn Langager Larsen, Holger Villadsen og jeg. Mødets eneste emne var en drøftelse af, hvilken procedure der skulle vælges, når biskoppernes indstilling indeholdt divergerende holdninger til brugen af den nye bibeloversættelse i alterbogens mest centrale liturgiske led. Jeg refererede, at de to mest uenige fløje desværre stod langt fra hinanden, men den gruppe, som var gået ind for et kompromis, kunne måske vinde flere tilhængere i den tænkepause, der var indtil det aftalte samråd med ministeren den 18. maj. Der foregik i øjeblikket en livlig kommunikation mellem biskopperne på kryds og tværs pr. brev, telefon og telefax. Derfor gjorde man nok bedst i at slå koldt vand i blodet og afvente, hvad der kunne komme ud af samrådet. Ministeren tog også relativt afslappet på sagen og luftede den tanke, at lade den nye oversættelse få forrang og derfor trykke de gamle former i en fodnote. Dertil ytrede jeg stor betænkelighed. Det ville være at gennemtvinge de nye formuleringer. Præster måtte kunne vælge frit mellem de nye og de gamle former, og derfor var det vigtigt for præsten under en kirkelig handling at have begge former angivet med samme format og typer på samme side i ritualbogen. Når biskopperne på grund af uenighed havde overladt sagen til ministerens afgørelse, så ville vores indstilling være at betragte som det høringssvar, ministeriet selv havde bedt os om at afgive i lighed med de høringssvar, der indhentes forud for en lovændring. Hvis vi ikke kunne nå til enighed snarest, måtte jeg erkende, at sagen dermed var lagt til afgørelse hos ministeren. Dertil sagde Rechendorff, at han ikke ville være ærkebiskop. Jeg gjorde opmærksom på, at det var sket før i en borgerlig ministers tid, da kirkeminister Carl Hermansen i 1953 ændrede på den daværende salmebogskommissions forslag til en ny salmebog, som han derpå forelagde for Kong Frederik IX til autorisation med en bemærkning om, at »salmebogsforslaget så at sige er identisk med det forslag, som tidligere har været forelagt til orientering for Deres Majestæt«. ²⁴ Hertil indskød departementschefen, at »sammenligningen holdt«. Den af biskopperne foreslåede kortvarige høring var ministeren ikke varm på. Sagen tålte ikke at blive trukket længere ud,

24. Kirkeminister Carl Hermansens indstilling af 11. februar 1953 til Kong Frederik IX om autorisation af *Den Danske Salmebog af 23. februar 1953*. Rigsarkivets arkivalier om denne salmebogs tilblivelse.

hvilket jeg måtte give ham ret i. Ministeren røbede til sidst sin tvivlrådighed ved at spørge, om han kunne regne med, at biskopperne ville være indforstået med, at han om nødvendigt traf en endelig beslutning, der tog videst mulig hensyn til de divergerende synspunkter. Jeg svarede, at vi ville være forstående, hvilket allerede lå i den indstilling, som var bilagt de separate synspunkter, vi havde været enige om at sende til ministeriet. Jeg fornemmede, at Rechendorff ikke var ubetinget glad for den melding. Han anede, at jeg inderst inde ønskede, at han skulle bede biskopperne gå tilbage til arbejdsbordet, så at vi selv stod til ansvar for en acceptabel løsning. Det lå i luften, at sagen ikke kunne bære en politisk afgørelse. Mødet var nyttigt, fordi både ministeriet og biskopperne nu kunne overveje sagen i ro indtil bispesamrådet, og vi kunne forhåbentlig samtidig holde den sensationslystne presse på afstand så længe. Det sidste lykkedes ikke ganske, og det var måske slet ikke så galt, fordi presset på bispekollegiet om en fornuftig løsning i størst mulig enighed dermed kun blev forøget.

Samtalen varede en lille time, så jeg kunne nå hjem med middagsflyet til Skrydstrup. I flyet hjem kom jeg i tanke om, at ministeriet ikke gerne tager notat af sådanne samtaler. I mangel af skrivepapir nedfældede jeg derfor på bagsiden af en reklame for Coca Cola, der lå i lommen på sædet foran, et kort notat om mødets forløb. Også dette lille aktstykke genfandt jeg i Haderslev Bispearkiv nu sytten år senere. Holger Villadsen havde også lavet et notat, hvori han hæftede sig ved andre spørgsmål, der blev berørt. Tilsammen udgør de to notater ikke uvæsentlige brikker i slutspillet om alterbogens tilblivelse.²⁵

Samrådet med kirkeministeren

Til det fastsatte samråd mødtes alle biskopperne med kirkeminister Torben Rechendorff i ministeriets store mødesal den 18. maj 1992. Blandt biskopperne var også den nyvalgte, men endnu ikke bispeviede biskop over Københavns Stift, Erik Norman Svendsen, indbudt af ministeren som observatør. Tilstede fra ministeriet var, foruden departementschef Preben Espersen, de tre kontorchefer og ministersekretæren. Som vores sekretær medvirkede Holger Villadsen. Mødets emneliste var koncentreret om alterbogens formulering og befordring til autorisation. Ministeren indledte med at understrege nødvendigheden af en

25 Haderslev Stifts bispearkiv og Holger Villadsens arkiv.

grundig drøftelse af situationen. Han lagde ikke skjul på, at han var tiltalt af den sproglige fornyelse, som den nye bibeloversættelse bød på. Men en overgangsløsning kunne måske være, at man anvendte den nye oversættelse i hovedteksten og anførte de hidtidige former i en fodnote. Det var nærmest at kaste benzin på bålet. Forslaget udløste en fornyet intern debat mellem biskoppernes fløjansførere Herluf Eriksen og Bertil Wiberg, bistået af deres sekundanter. Det hele endte med, at Rechendorff konstaterede, at han ikke kunne forelægge alterbogen for Dronningen, så længe der ikke blandt biskopperne var et klart flertal bag dens formulering. Han ønskede ikke at gennemtrumfe en løsning på egen hånd. Ole Bertelsen plæderede for, at vi afstod fra ønsket om en ny høring og genoptog sagen på det bispemøde, der var planlagt til den følgende dag. Ministeren anbefalede dette forslag. Kirkeministeriet ville så afvente en fornyet udtalelse fra biskopperne og stille sagen i bero så længe. Han sluttede mødet med at indbyde biskopperne til middag om aftenen på gourmetrestauranten Divan 2 i Tivoli.

Ovenpå dagens bevægede møde i ministeriet trængte alle til et festligt samvær i byens eventyrlige forlystelseshave. Ud på aftenen havde jeg under en blomstrende Rhododendron orienterende samtaler med de to nye biskopper Søren Lodberg Hvas og Niels Holm om morgendagens bispemøde, hvor der skulle træffes beslutning om emnet: De nye bibeloversættelser contra den liturgiske tradition.

Efter mange års forarbejder bringes frugten i hus

»Det blev aften, og det blev morgen, anden dag«. Den 19. maj mødtes biskopperne om formiddagen i Trinitatis Kirkes Sognegård bag Rundetårn. Alle elleve var til stede. Holger Villadsen tog notat. Jeg foreslog, at vi skulle begynde med at synge »Nu bede vi den Helligånd«. Det kunne godt være nødvendigt. Jeg undlod at bede Fadervor, for jeg var bange for, at ligegyldigt om jeg sagde vorde eller blive, kunne det provokere en misstemning, som ville skade forhandlingsklimaet. Jeg opridsede kort situationen og betonedede, at en afgørelse skulle træffes her og nu. Vi kunne ikke forlade mødebordet uden et resultat, som ministeren kunne bruge i sin indstilling til Dronningen. En udskydelse ville få mange års arbejde til at smuldre. Ministeren, hvem det end måtte være i de nærmeste år, ville blive nødt til at nedsætte en ny kommission til at udrede trådene. Den ville formentlig blive domineret af repræsentanter for store kirkelige organisationer, som altid tørster efter indflydelse, bl.a. *Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer*, *Den danske Præsteforening*, *Organist - og Kantorsamfundet*. Biskopperne, som havde

spillet deres kort af hænde, ville stå på sidelinjen som en splittet flok med ord uden vægt. Derfor gjaldt det nu om at finde en løsning, en mellemproportional, der kunne samle flest mulige, og som ikke blot kunne opfylde ministerens betingelse for at forelægge alterbogen til kgl. autorisation, men som også kunne imødekomme de forventninger, et stort flertal af præster og menigheder nærrede til os.

Vi enedes om en procedure, hvorefter alle i første omgang fik ordet efter tur rundt om bordet til korte, uforpligtende tilkendegivelser af, hvilke løsninger man fandt mulige og helst så vedtaget. Den første runde viste god vilje fra alle sider til at finde en udvej også fra de to modpoler ved bordet. Herluf Eriksen, den ene pol, så gerne, at de ældste og hidtidige formuleringer stod øverst på de sider i alterbogen, hvor de forekommer, og at den nye oversættelses ordlyd blev bragt nedenunder på samme side og i samme typografi, adskilt af en kort, tynd streg og ordene: »I stedet kan anvendes«. Modpolen, Bertil Wiberg, kunne acceptere rækkefølgen af de to tekster, men ønskede dem kun adskilt med et »eller«. Kommet så vidt, fandt jeg tiden inde til, at vi kunne gå over til en bindende votering. Resultatet blev, at ni biskopper gik ind for Herluf Eriksens forslag, mens Bertil Wibergs forslag fik to stemmer, afgivet af Ole Bertelsen og Bertil Wiberg. Der var enighed om at frfalde det tidligere fremsatte ønske om en ekstra høring.

Mødets resultat skulle jeg straks meddele til kirkeministeriet og pressen. Jeg fik forbindelse til departementschef Preben Espersen. Han var godt tilfreds med resultatet og sagde i telefonen: »Hvad ni biskopper er enige om, kan ingen gå imod«. Pressen, som længe havde bragt store overskrifter om biskoppernes uenighed, havde nu som dagens sensation: »Biskopperne er enige!« Mødet sluttede med frokost i Sognegården i en lettet og god stemning. Kun Bertil Wiberg var forståeligt nok ikke glad for mødets udfald, hvilket han lod mig vide. Ved at Ole Bertelsen støttede ham, kom han ikke til at stå alene, hvilket var godt.

Den Danske Alterbogs kgl. autorisation og udarbejdelsen af efterfølgende liturgiske bøger

Kirkeminister Torben Rechendorff indstillede straks biskoppernes forslag til ny alterbog til autorisation. Den fik navnet *Den Danske Alterbog*. Den kgl. resolution om autorisation blev underskrevet af Dronningen den 12. juni 1992. Den blev præsenteret ved en reception i Trinitatis Kirkes Sognegård den 17. november 1992. Alterbogens tillæg med tekster, som ikke blev autoriseret, men fundet værd at prøve endnu en tid, fulgte i marts 1993.

Gudstjenesteordningens Musiktillæg I og II, en for præsten med messetoner og en for organisten med harmoniseringer, blev udgivet i maj 1994 efter tre års arbejde²⁶. Det var et kirkemusikalsk værktøj, som mange havde set hen til.

Siden Niels Jespersen i 1573 lavede sit *Graduale* med noder og tekster til alle årets helligdage, havde man ikke haft en samlet udgave af musikken til kirkeårets forordnede gudstjenester. Det var på tide, at en sådan fremstilling nu fulgte i kølvandet på alterbogen af 1992. De nye musiktillæg indeholder noder til de led i gudstjenesten, som kan messes, og de tilhørende korsvar. De giver desuden også vejledende eksempler på opbygning af morgen- og aftensangsgudstjenester og til musikgudstjenester med henvisninger til musikaler af forskellige sværhedsgrader og genrer. Det udvalg, som biskopperne havde nedsat til at udføre arbejdet, bestod af organisterne Mads Bille, Ole Brinth, Jørgen Ernst Hansen og Hans Christian Magaard. Holger Villadsen var sekretær. Fra biskopperne deltog Henrik Christiansen som særlig kyndig i liturgi. Jeg var sat til at lede og fordele arbejdet og ikke mindst sørge for ro og orden under udvalgmøderne, hvor bølgerne undertiden gik højt. Nogle organister er vant til at være enerådende på orgelbænken eller dirigentpodiet, og deres krav til kunstnerisk kvalitet giver de heldigvis ikke køb på. Men de kom hurtigt til at arbejde fint sammen, og resultatet blev både nyttigt og smukt. Så fornemt et værk som *Niels Jespersens Graduale*, kunne vi dog ikke præstere, men der blev gjort en begyndelse på et bogværk, som forhåbentlig kan videreføres og udbygges i disse tider, hvor lodig kirkemusik vinder mere og mere frem som en vigtig del af den danske gudstjenesteordning.

Modtagelsen af den nye gudstjenesteordning

Den nye ordning blev hurtig taget i brug over det ganske land, selv om biskopperne skrev til præster og menighedsråd, at de gerne måtte blive ved det gamle, hvis de ønskede det. De måtte bare ikke sammenblende de to ordninger.

I december 1995, tre et halvt år efter alterbogens autorisation, fik biskopperne via spørgeskemaer til alle sogne udarbejdet en detaljeret statistik over brugen af den nye gudstjenesteordning. Resultatet var for-

26. *Musiktillæg Bind I Enstemmig udgave og Musiktillæg II Flerstemmig udgave*, København 1994.

bløffende ensartet fra stift til stift. 90,5 % af samtlige sogne var allerede da gået over til den nye ordning.²⁷ I de følgende år fulgte de fleste af de tilbageværende med. Det skete som regel i forbindelse med præsteskitte.

Gudstjenesteordningen er siden vokset i yndest, så der kan sikkert slides på den i endnu mange år. Desværre viser tendenser i tiden, at der her og der er ved at ske en udskridning i respekten for, at menigheden har krav på, at der holdes gudstjeneste i »den hellige, almindelige kirke« på den forordnede vis. Med de mange muligheder, der er givet for at holde gudstjenester på utraditionel måde i ugens løb, bør sognets højmesse være fredet for lokale eksperimenter. En vågnende interesse for gudstjenestens historie og en stigende udnyttelse af kirkernes musikalske ressourcer giver dog håb om, at folkekirken fortsat vil værne om det mest dyrebare i den 2000-årige, danske gudstjenestetradition.

27. Holger Villadsen: »Gudstjenestepraksis 1995«, *Præsteforeningens Blad*, nr. 37 1996, s. 761-772.